

Jolanta Tambor

Kazach czy Kazachstańczyk : przyczynek do nazw narodowości i nazw obywateli państw

Postscriptum nr 2(50), 59-66

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jolanta Tambor

Kazach czy Kazachstańczyk*. Przyczynek do nazw narodowości i nazw obywateli państw¹

Kłopoty z nazwaniem przynależności osób do pewnych grup (związanych z narodowością, państwowością, etnicznością) nasiliły się pod koniec poprzedniego stulecia. Związane są z powstaniem ogromnej liczby nowych państw po upadku komunizmu i rozpadzie komunistycznych państw federacyjnych i związkowych. Najciekawszym terenem pod tym względem jest obszar byłego Związku Radzieckiego (szczególnie zresztą jego azjatyckiej części). Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich liczył 15 republik związkowych, 20 republik autonomicznych, 8 obwodów autonomicznych, 10 okręgów narodowościowych, 6 krajów oraz 120 obwodów². Większość z owych republik związkowych i autonomicznych po przemianach we współczesnym świecie stało się odrębnymi państwami. Niektóre z nich do dziś walczą o tę samodzielność i uniezależnienie się od Rosji, która w ZSRR była republiką wiodącą i nadal tę rolę pragnie utrzymać. W czasach poprzednich problemy nazewnicze w języku polskim istniały również; były one jednak innego rodzaju. Funkcjonowały nazwy członków narodowości, takie jak *Lit-win*, *Ukrainiec*, *Białorusin*, *Łotysz*, *Kazach*, *Azer*, *Uzbek*, *Tadżyk*, *Turkmen* itd., natomiast obywatelstwo wszyscy mieli jednakowe, byli

* Za pomoc w rozpoznaniu kwestii narodowościowo-państwowych w krajach Azji środkowej dziękuję w tym miejscu szczególnie Michałowi Greczyle, konsulowi w Ałma Acie w Kazachstanie oraz ks. Tomaszowi Kościńskiemu, przebywającemu w Aszchabadzie w Turkmenistanie.

¹ Artykuł pierwotnie stanowił część tekstu pomieszczonego w: *Język w przestrzeni społecznej*. Red. S. Gajda, K. Rymut, U. Żydek-Bednarczuk. Opole 2002.

² *Encyklopedia Powszechna PWN*. T. 4. Warszawa 1976.

obywatelami ZSRR, dla których polszczyzna tamtych czasów nie wykształciła neutralnej nazwy. Oficjalnie mówiło się *człowiek radziecki*, w języku mówionym, potocznie: *ruski*, *rusek* itp. Obecną sytuację ludnościową komplikuje fakt, iż przez lata istnienia ZSRR nastąpiło ogromne przemieszanie ludności wewnątrz tego wielkiego państwa, nie tylko między narodowościami, których terytoria znalazły się na terenie tego państwa, ale także dotyczyło to przedstawicieli innych państw i narodów (w wyniku zsyłek, przesiedleń itd.).

Tak więc na terenach aktualnych nowych, młodych państw znaleźli się ludzie z innych grup narodowych i etnicznych niż będące podstawowymi mieszkańcami terenu, który jako państwo się wydzielił. I tak na terenie Kazachstanu zamieszkują Rosjanie, Ukraińcy, Tatarzy, Uzbegy, Azerowie, ale i Polacy, Niemcy, czy potomkowie Chińczyków. Wykształcanie się nowych państw nie było bowiem — co oczywiste — równoznaczne z migracjami i poszukiwaniem nowych miejsc zamieszkania na terenie „swoich” krajów. To oczywiste, choćby ze względów ekonomicznych (praca, mieszkanie), ale i często emocjonalnych. Część spośród omawianej populacji związała się już emocjonalnie z nowym miejscem pobytu. Dla niektórych — potomków urodzonych już na tamtych ziemiach — to zresztą jedyne znane im miejsce pobytu. Sytuację dodatkowo komplikuje fakt małżeństw mieszanych. Tak więc mieszkaniec Kazachstanu (młody 19-letni chłopak), wnuk Rosjanki i Polaka z jednej strony, a Ukrainka i Chinki z drugiej ma spore kłopoty z określeniem własnej narodowości, identyfikacji. Jedno natomiast jest pewne: nie ma on poczucia bycia Kazachem. Kazachowie to bowiem określenie narodowościowe, które oznacza: „naród turecki mieszkający głównie w Kazachstanie (ok. 7,3 mln 1995), również w Uzbekistanie, Turkmenistanie, Chinach, Mongolii, Afganistanie (...); w procesie etnogenezy główną rolę odegrały plemiona tureckie oraz mongolskie”³. Kazachowie stanowią 44% mieszkańców Kazachstanu, poza tym żyją tam: Rosjanie 36%, Ukraińcy 5%, Niemcy 4%, Uzbegy, Polacy 0,5% i in.⁴ Nie wiem, oczywiście, jaką narodowość wybrał konkretnie ten chłopiec, o którym piszę, wiele jednak osób nie potrafi sobie z faktem samookreślenia poradzić. Stąd też w obecnych niebieskich paszportach wydawanych przez Republikę Kazachstanu w rubryce narodowość pojawiają się czasem trzy gwiazdki zamiast określenia narodowości, z kolei w niektórych paszportach

³ *Leksykon. Ludy i języki świata*. Red. K. Damm, A. Mikusińska. Warszawa 2000.

⁴ Informacje podają za: *Encyklopedia PWN w trzech tomach*. T. 2. Warszawa 1999.

kirgiskich zdarza się, iż zamiast narodowości podane jest powtórnie określenie: „obywatel Republiki Kirgiskiej”. Nie można się dziwić, iż w opisywanej sytuacji określenie narodowości jest trudne.

W języku polskim, w którym struktury słotwórcze są silnie zakorzenione i istnieją sposoby tworzenia jednowyrazowych nazw mieszkańców obszarów geograficznych: miast, krain, państw, kontynentów, zaistniała potrzeba nazwania jednym wyrazem „obywatela Kazachstanu”. (Dlatego też w PRL-u stosowano różne zastępcze potoczne nazwy na „człowieka radzieckiego”, bo dwuwyrazowa nazwa jest nietypowa w polskim systemie słotwórczym dla kategorii słotwórczej nazw mieszkańców.) Wykładnikami znaczenia ‘członek zbiorowości’ zarówno w znaczeniu nazwy mieszkańca jakiegoś terenu, jak i „ludzi przynależnych do danego narodu wraz z jego historią, kulturą, językiem”⁵ są formanty słotwórcze, takie jak: *-(an)in* (*Rosjanin, Litwin*), *-(ij)/(ań)czyk* (*Estończyk, Kongijczyk/Kongańczyk*), *-ec* (*Ukrainiec*), *-ak* (*Prusak*), czy też paradygmaticzny, czyli *-Ø* (w r.m., np. *Belg*).

Wobec wskazanych zmian politycznych na świecie zaistniała obecnie potrzeba stworzenia i używania w języku polskim dwóch odrębnych „nazw mieszkańców”: członków narodowości i państwa (równoznacznego pojęciu obywatelstwa). Bowiern zgodnie z tym, co pokazałam powyżej, obywatela Kazachstanu, posiadającego paszport i obywatelstwo tego kraju, będącego jednak potomkiem europejskich ras (np. pół-Rosjanina, pół-Polaka), czy nawet europejskich i azjatyckich ras (np. pół-Ukraińca i pół-Chińczyka) nie możemy nazwać Kazachem. Nazwa ta bowiem jest już od dawna „zajęta” i oznacza członka narodowości kaza(ch)skiej⁶. Załączek rozumienia tego problemu można znaleźć w *Sło-wniku nazw własnych* J. Grzeni, gdzie znajdziemy propozycję używania trzech przymiotników: „kazachstański (od *Kazachstan*) a. *kazaski*, a. rzad. *kazachski* (od *Kazach*)”⁷. Zabrakło jednak owego kolejnego kroku, koniecznego w zaistniałej w ciągu ostatnich 10 lat sytuacji politycznej i utworzenia nazwy mieszkańca kraju, od którego przymiotnik wspomniany *Słownik* dopuszcza. Nazwą mieszkańca (państwa) w tym przypadku winien być *Kazachstań-*

⁵ *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Red. R. Grzegorzyczkova, R. Laskowski, H. Wróbel. Warszawa 1998, s. 442.

⁶ Polskie słowniki, encyklopedie i inne źródła stosują dwie formy przymiotnika od *Kazach*: *kazaski* (*Słownik ortograficzny języka polskiego wraz z zasadami pisowni i interpunkcji*. Red. M. Szymczak. Warszawa 1986; *Encyklopedia PWN w trzech tomach*. T. 2...) i *kazachski*. *Nowy słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji*. Red. E. Polański. Warszawa 1998 dopuszcza obie formy przymiotnika.

⁷ J. Grzenia: *Słownik nazw własnych. Ortografia, wymowa, słotwórstwo i odmiana*. Warszawa 1998.

czyk, nazwą mieszkanki *Kazachstanka* z użyciem standardowych formantów (-czyk, -ka). Natomiast nazwy *Kazach* i *Kazaszka* pozostałyby nazwami członków narodowości, więc ludów muzułmańskich, pierwotnie koczowniczych, mówiących w języku z grupy tureckich⁸ o proveniencji turecko-mongolskiej i niekoniecznie zamieszkujących państwo Kazachstan. Podobnie przedstawia się sprawa innych młodych, usamodzielnionych w ciągu ostatnich 10 lat państw w azjatyckiej części byłego ZSRR. Przyjrzyjmy się najpierw pozostałym państwom z członem *-stan*: Kirgistan (Kirgizi 57%, Rosjanie 19%, Uzbecy 13%, Ukraińcy, Niemcy i in.), Tur-kmenistan (Turkmeni 73%, Rosjanie 10%, Uzbecy 9%, ponadto Kazachowie, Tatarzy, Ukraińcy, Azerowie, Ormianie), Tadżykistan (Tadżycy 62%, Uzbecy 24%, Rosjanie 8% i in.), Uzbekistan (Uzbecy 71%, Rosjanie 8%, Tadżycy 5%, Kazachowie 4%, Karakałpacy 2% i in.)⁹, które uzyskały niepodległość również w 1991 r. Każde z tych państw (a wcześniej republik w ZSRR) nazwę swoją zawdzięcza jednej z azjatyckich narodowości: Kirgizi (*Kirgiz*, *Kirgizka*) to lud, który podobnie jak Kazachowie pochodzi od plemion tureckich i mongolskich, język kirgiski — tak jak i kazaski — wywodzi się z kipczackich języków tureckich, Turkmeni (*Turkmen*, *Turkmenka*) to naród pochodzący od Oguzów (język turkmeński to język z oguzyjskiej grupy języków tureckich), Tadżycowie a. Tadżycy (*Tadżyk*, *Tadżyjka*) to naród zamieszkujący Azję Środkową (język tadżycki należy do grupy języków irańskich, jest bliski perskiemu), Uzbecy (*Uzbek*, *Uzbekja* lub *Uzbekzka*¹⁰), którzy „uformowali się na skutek przemieszania się osiadłej ludności irańskojęzycznej z koczowniczymi plemionami turekojęzycznymi”¹¹ (język uzbecki należy do karłuckiej grupy języków tureckich). Wszystkie te ludy są ludami islamskimi. Z powyższego przeglądu widać wyraźnie, że nazwy obywatela państwa i członka odpowiedniego narodu mieszać nie należy. Wskazane państwa są państwami wielonarodowościowymi, o zróżnicowanej religii; naród, który dał asumpt do utworzenia nazwy państwa stanowi grupę najliczniejszą, ale jednak nie miażdżącą — najczęściej waha się od 50-70%. Narodowości owe są pochodzenia tureckiego, wyznające jako religię islam sunnicki, który wyparł wcześniejsze religie. Tak więc Rosjan mieszkających w Tadżykistanie nie można nazywać Tadżykami, bo to zupełnie odrębny naród, a z kolei Ta-

⁸ *Encyklopedia Mémo Larousse. Religie i mity. Ludy i języki świata*. Warszawa 1992.

⁹ Dane dotyczące struktury narodowościowej mieszkańców, pochodzące z 1996r., podają za: *Encyklopedia PWN w trzech tomach*. T. 2-3. Warszawa 1999.

¹⁰ *Słownik ortograficzny języka polskiego...* podaje tylko nazwę Uzbekja, natomiast *Nowy słownik ortograficzny PWN...* oraz J. Grzenia: *Słownik nazw własnych...* proponują wymiennie obie nazwy

¹¹ *Leksykon. Ludy i języki świata...*

dżyków mieszkających w Uzbekistanie nie można nazywać Uzbekami, bo to również odrębny naród z odrębnym językiem i historią. Każdy z tych narodów ma właśnie odrębną historię, niezwykle bogatą odrębną kulturę, także literacką, sztukę. Z drugiej strony należy uszanować poczucie obywatelstwa mieszkańców tych krajów, poczucie przywiązania do ziemi, na której często się urodzili, wychowali, zdobyli wykształcenie i pracują¹². Dlatego należy zaproponować odrębne nazwy mieszkańców/obywateli tychże państw, które mogliby zaakceptować zarówno rodzimi np. Kirgizowie, jak i zamieszkujący Kirgistan: Rosjanie, Ukraińcy, Niemcy. Podobnie jak w przypadku Kazachstanu najlepszymi sufiksami dla nazw mieszkańców pozostałych państw, których nazwy kończą się na *-stan*, byłyby *-czyk*¹³ dla mężczyzn, a więc *Kirgistańczyk*, *Tadżykistańczyk*, *Turkmenistańczyk*, *Uzbekistańczyk*, a dla kobiet *-ka*, a więc *Kirgistanka*, *Tadżykistanka*, *Turkmenistanka*, *Uzbekistanka*. Nie można się zgodzić z autorami *Nowego słownika ortograficznego*, iżby Uzbek miał być obywatelem Uzbekistanu¹⁴. Uzbek to członek azjatyckiego ludu pochodzenia tureckiego, narodowości uzbeckiej. Nie każdy obywatel Uzbekistanu jest Uzbekiem i nie każdy Uzbek jest obywatelem Uzbekistanu, bowiem Uzbeki zamieszkują także m.in. Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan, Afganistan, Chiny. Analogicznie powinny też być odróżniane przymiotniki: *kirgiski* (właściwy Kirgizom) i *kirgistański* (właściwy państwu Kirgistan), *tadżycki* (od Tadżycy) i *tadżykistański* (od Tadżykistan), *turkmeński* (od Turkmeni) i *turkmenistański* (od Turkmenistan), *uzbecki* (od Uzbeki) i *uzbekistański* (od Uzbekistan).

Przyjrzyjmy się jeszcze innym nazwom nowych państw powstałych po rozpadzie ZSRR oraz nazwom ich mieszkańców. Chodzi mi głównie o Armenię (Ormianie 93%), Azerbejdżan (Azerowie 83%), Gruzję (Gruzini 70%, Osetyjczycy 3%, Abchazowie 2%, Ormianie 8%, Rosjanie 6%, Aze-

¹² Podczas egzaminów wstępnych dla kandydatów pochodzenia polskiego na studia do Polski w Kazachstanie, w których uczestniczyłam w lipcu 2000 roku, jedna z kandydatek powiedziała: „chciałabym studiować w Polsce, bo stamtąd pochodziła moja babcia, więc chciałabym poznać kraj przodków, ale potem chcę wrócić do Kazachstanu, bo tu jest moja ojczyzna”.

¹³ Wtedy też końcowa część pnia utożsamia się z typowym konektywem *-ań* – bardzo często towarzyszącym formantowi *-czyk*.

¹⁴ *Nowy słownik ortograficzny PWN...*

¹⁵ Dane dotyczące struktury narodowościowej mieszkańców, pochodzące z 1996r., podaje za: *Encyklopedia PWN w trzech tomach*. T. 1...

¹⁶ Azerbejdżan to kraina geograficzna, która obejmuje nie tylko dzisiejsze państwo Azerbejdżan, ale także pewne rejony Iranu, tam również żyją rdzenni Azerowie.

rowie i in.)¹⁵. Te państwa, jak i poprzednie, uzyskały niepodległość w 1991 r. Azerowie to rdzenna ludność Azerbejdżanu¹⁶, wywodzą się ze starożytnych Albańczyków kaukaskich i Medów (napływowych plemion irańskich i tureckich), język — podobnie jak język turkmeński — należy do grupy tureckich języków oguzyjskich, Gruzini to naród, który ukształtował się z 3 pokrewnych grup plemiennych: Kartłów, Lazów i Swanów, język należy do grupy języków kaukaskich. Ormianie to naród, którego spora grupa zamieszkuje też w Polsce (tu znaczenie miało przyłączenie do Polski Lwowa w 1349 r., zamieszkiwanego m.in. przez Ormian, a następnie kolejne 3 fale imigracji: z XVI i XVII w., kiedy Ormianie opuszczali Armenię niszczoną przez wojny turecko-perskie, z XVIII w. z terenu Mołdawii oraz najnowszej po 1991 r. związanej z „napływającą do Polski w ostatnich latach falą Ormian z Armenii, którzy w poszukiwaniu lepszych warunków życia masowo opuszczają, jak przed wiekami, swą ojczyznę. Sytuacja gospodarcza niepodległej od 1991 r. Republiki Armeńskiej jest trudna w następstwie m.in. katastrofalnego trzęsienia ziemi z 1988 r. a także w rezultacie konfliktu z sąsiednim Azerbejdżanem o Górski Karabach (ormiańska enklawa na terenie Republiki Azerbejdżańskiej)»¹⁷. Ormianie to naród, który ma wyjątkowo silne poczucie odrębności narodowej, wynikające z izolacji językowej od sąsiadów (język ormiański jest językiem z rodziny indoeuropejskiej), z poczucia starożytności swej państwowości (w II w. p.n.e. Armenia była samodzielnym państwem, mającym rodzimą dynastię), niezwykle bogatej kultury, w tym piśmiennej (m.in. całkiem odrębne pismo, wzorowane na piśmie pahlavi, pochodzącym z aramejskiego)¹⁸. Gruzini wyznają prawosławie własnego obrządku, Ormianie prawie od początków naszej ery mają swój własny kościół będący odłamem chrześcijaństwa, Azerowie są przede wszystkim wyznawcami islamu, głównie szyickiego. I w tym przypadku jest oczywiście tak, że nie każdy obywatel Gruzji jest Gruzinem (bo może być wszak Rosjaninem czy Azerem) i nie każdy Gruzin jest obywatelem Gruzji, bo duże skupiska Gruzinów znajdują się w Osetii Pn., Azerbejdżanie, Turcji, Iranie. A np. Ormianie mieszkają w 70 krajach, gdzie emigrowali tak, jak do Polski, obecnie największe ich skupiska znajdują się w Azerbejdżanie, Gruzji, Iranie, Libanie, Rosji, Syrii, USA¹⁹. W przypadku Azerbejdżanu i Armenii można wykorzystać istnieją-

¹⁷ A. Pisowicz: *Ormianie polscy. Problem świadomości narodowej a kwestia języka*. W: *Język a tożsamość narodowa. Slavica*. Red. M. Bobrownicka. Kraków 2000, s. 140.

¹⁸ Informacje za: A. Pisowicz: *Ormianie polscy...*

¹⁹ Dane za: *Leksykon. Ludy i języki świata...*

cy stan rzeczy. Choć tu problem społeczno-polityczny byłby mniejszy niż w dotychczas omówionych przypadkach, bowiem państwa te w znakomitej większości są zamieszkane przez jednolite narodowości. W języku polskim funkcjonują dwie nazwy *Azerbejdżanin* i *Azer*, *Azerbejdżanka* i *Azerka* oraz *Ormianin* i *Armeńczyk*, *Ormianka* i *Armenka*²⁰. Nazwy *Azerbejdżanin/Azerbejdżanka* i *Armeńczyk/Armenka* jako bliższe brzmieniem nazwie państwa można uznać za nazwy mieszkańców państw, natomiast pozostałe za nazwy narodowości: *Ormianin/Ormianka* to nazwy tradycyjnie nadawane opisanemu ludowi w całej tysiącletniej historii Polski, nawet w sytuacji, gdy nie istniało odrębne, wolne państwo Armenia. W przypadku Azerów zdecydować mogłyby względy systemowe, wewnątrzjęzykowe. *Azer* to krótka nazwa z ucięciem, która zdaje się stawać w szeregu dezintegracyjnych nazw narodowości, takich jak: *Uzbek*, *Tadżyk*, *Turkmen*, *Kirgiz*, *Kazach*. Natomiast *Azerbejdżanin* to nazwa, której podstawą jest cała nienaruszona nazwa państwa z typowym dla nazw mieszkańców sufiksem *-(an)in*. Problematyczna staje się sprawa nazwania mieszkańców Gruzji. Należałoby pewnie zdecydowanie odróżnić członka narodu gruzińskiego od obywatela państwa Gruzji, gdyż Gruzini stanowią jedynie 70% populacji tego kraju. Ale w tym przypadku trudno jest zaproponować odpowiednią nazwę, pochodzącą od państwa: *Gruzyjczyk* i *Gruzyjka*? *Gruziańczyk* i *Gruzjan-ka*? Nazwy te brzmią sztucznie, dlatego trudno przypuszczać, by mogły się przyjąć. Pozostaje więc w przypadku obywatela Gruzji, który jest np. Polakiem lub Rosjaninem, mówić po prostu obywatel Gruzji. Oczywiście i w części europejskiej byłego ZSRR sytuacja nie jest łatwa i jednoznaczna. Swoje problemy narodowe i etniczne, które wpływają na nazewnictwo mają i Litwa, i Łotwa, i Ukraina, i Białoruś. Ale to już wymaga odrębnych rozważań.

Pojęcie narodu wiązane jest najczęściej zarówno w pracach socjologów, jak i etnologów ze swoistością i swojskością kultury. Wszystkie omawiane grupy narodowe, stanowiące większość we wskazanych państwach, mają kulturę tak bogatą i starą, sięgającą zazwyczaj pierwszych wieków naszej ery, że nie ma żadnych powodów, by nie uznawać ich odrębności narodowej od kultury i tożsamości ludzi, którzy przybyli na teren tegoż kraju o wiele później, często dopiero w XX wieku, w czasie trwania ZSRR. Odrębność narodowej tożsamości odczuwana jest silnie, spowodowała np. poważny konflikt etniczny między Kirgizami a Uzbekami w Kirgistanie w 1990 r., do dziś nie ustały spory między Azerami a Ormianami o Górski

²⁰ Por. np. J. Grzenia: *Słownik nazw własnych...*, *Nowy słownik ortograficzny PWN...*

Karabach, zamieszki na tle etnicznym między Uzbekami a Tadżykami towarzyszyły uzyskaniu niepodległości przez Tadżykistan. Państwa te są zbyt młode, by mogło się w nich wytworzyć poczucie narodu państwowego, które tak charakteryzuje M. Bobrownicka: „Jest rzeczą oczywistą, że w państwach wieloetnicznych i wielojęzycznych ukształtowała się koncepcja narodu państwowego. Wspólnotę narodową tworzyli wszyscy mieszkańcy danego kraju posiadający jakiś udział, choćby tylko częściowy, we władzy, zasadniczo więc wszyscy wolni. I właśnie ta aktywizacja polityczna, a nie etnos czy język, stanowi podstawowe spoiwo narodowości”²¹. Ale to dopiero za 200 lat. Na razie to właśnie etnos jest owym spoiwem najtrwałszym.

Należy uznać prawa narodów do posiadania odrębnych nazw i prawa obywateli państw o różnych narodowościach do posiadania swych odrębnych nazw, które przy okazji nie będą zmieniać im narodowości.

²¹ M. Bobrownicka: *Poliglotyzm społeczeństw słowiańskich a rozwój ich świadomości narodowej*. W: *Język a tożsamość narodowa...*, s. 20.